

Umumy elipbiý, umumy geljek

Category: Kitapcy, Publisistika, Ylym we tehnologiýa

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Umumy elipbiý, umumy geljek UMUMY ELIPBIÝ, UMUMY GELJEK

Türk dünýäsi – Aziýadan Ýewropa çenli aralykda ýaýylyp ýatan ümmülmez giňişlikde ýaşayan türki jemgyýetleriň umumy dil, medeni we taryh binýadynda emele getiren uly medeni howuzydyr. Bu jemgyýetler taryhyň dürli döwründe dürli ýurtlara ýaýradygysaýy ýerli şertlere we medebi täsirlenmeler sebäpli dürli elipbiýleri ulandylar.

Türk şiweleriniň dürli elipbiýler bilen ýazylmagy taryhyň dürli döwründe geografiki, syýasy, medeni faktorlaryň täsiri bilen şekillendi.

Irki döwürlerde göktürk we uýgur elipbiýleri ýaly özümize mahsus türk ýazuw sistemalary ulanyldy.

Soň-soňlar yslamyýetiň kabul edilmegi bilen birlikde arap elipbiýi türki jemgyýetleriň ýazuw diline öwrüldi.

Osmanly imperiýasy döwründe arap elipbiýi hem dini, hem-de resmi ýazuwda giňden ulanyldy.

Geçen asyryň ýigriminji ýyllarynda Sowet Soýuzynyň täsiri bilen türk halklaryň ulanýan arap elipbiýinden latyn elipbiýine geçmäge başlandy. Şol geçen döwürde aýratynam Azerbaýjanda we Orta Aziýanyň türk respublikalarynda latyn elipbiýi ulanylyp, dil birliğine gönükdirilen ädimler ädildi. Emma bu synanyşygyň arasy kyrkynjy ýyllarda kirill elipbiýine geçmek bilen kesildi. Şeýdibem türk dilleriň umumy elipbiýiň daşynda jemlenmegini kynlaşdyrdy. Emma bu köpdürlilik umumy dil birliğini emele getirme zerurlygyny hiç wagtam agsatmady. Türk dünýäsiniň dil birliği boýunça tagallalary umumy elipbiý pikiriniň taryhy köklerine we ösüş ýoluna düşünmekde möhüm maglumatlary berýär.

Umumy elipbiý pikirini türk dünýäsinde medeni we dil birliğini güýçlendirmek tagallasynyň bir bölegi bolup orta çykdy. Bu pikir aýratynam XIX asyryň ahyrlarynda we XX asyryň başlarynda türk intelligentleri tarapyndan agzaldy.

Ysmaýyl Gaspyraly ýaly pedagoglar «Dilde, pikirde, işde birlik» şygary bilen türk jemgyýetleriň umumy aragatnaşyk serişdesini emele getirmegiň zerurdygyny öňe sürdüler.

Şol döwürde osmanly türkçesi, krym tatarçasy, azerbaýjan türkçesi ýaly dürli türk şiweleri üçin umumy elipbiýi işläp düzmegiň synanyşyklaryna girişildi.

Bu pikir esasanam XIX asyryň soňlarynda we XX asyryň başlarynda türk intelligensiýasynyň arasynda agzaldy.

Häzirkizaman döwründe Türkiýäniň latyn elipbiýine geçişi beýleki türk halklary üçinem nusgalyk göräde boldy we garaşsyzlygyny gazanan türk respublikalar muňa eýermäge başlady.

Häzir latyn elipbiýi türk dünýäsinde umumy aragatnaşyk atmosferasyny emele getirme mümkinçiligine eýe.

• **Umumy elipbiýiň ähmiýeti we maksady**

Umumy elipbiý türk dünýäsiniň taryhy, medeni, dil ýakynlyklaryny güýçlendirmek ugrunda strategiki serişde.

Türki halklaryň ümmölmez giň geografiki giňişliklere ýaýrap dürli elipbiýleri ulanmagy umumylyk döretme tagallalaryny kynlaşdyrdy. Emma umumy elipbiý dürli türk halklaryň arasyndaky aragatnaşyk barýerlerini aradan aýryp, dil we medeni ýakynlyklaryny täzeden janlandyrmagy aňsatlaşdyryp biler.

Medeni umumylygy güýçlendirmek maksady diňe ýazuw aragatnaşygyny aňsatlaşdyrmak bilenem çäklenmeýär. Şol bir wagtyň özünde umumy taryh, çeper edebiýat we sungat eserleriniň has giň gatlaklara elýeterli bolmagyny üpjün eder. Mysal üçin, Türkiýede ýazylan ylmy iş Gazagystanda ýaşaýan raýat tarapyndan arkaýyn okalyp we düşünilip bilner. Şol bir görnüşde Azerbaýjanda ýazylan şygry Gyrgezystandaky okuwçyda ýa talypta gyzyklanma döredip biler. Bu ýagdaýa türk dünýäsiniň arasynda umumy medeni düşüňjäniň kemala gelmegine goşant goşar.

Umumy elipbiý şol bir wagtyň özünde ýaş nesilleriň türk dünýäsine degişli dürli medeniýetler we ýörelgeler bilen tanyşdyrmagyny aňsatlaşdyrar.

Umumy ýazuw ulgamy türk halklaryň arasynda raýdaşlygy güýçlendirip, milli aýratynlygyň berkemegine-de hyzmat eder. Şunuň bilen baglanyşyklylykda elipbiý diňe ýazuw ulgamyny däl, şol bir wagtyň özünde türkleriň medeni taýdan bitewileşme tagallasynyňam simwolyna öwürüler.

Umumy elipbiýiň iň esasy täsirllerinden birem terbiýe, ylym-bilim, tehnologiýa ugurlaryndaky hyzmatdaşlygyň potensialyny artdyrmagydyr.

Dürli elipbiýleriň ulanylmagy türk dünýäsindäki maglumat paýlanyşygyny we ylmy hyzmatdaşlygy ep-esli derejede çäklendirer. Emma umumy elipbiý bu barýerleri aşyp, türk şiweleriniň arasynda maglumat geçirilişini aňsatlaşdyrar.

Bilim ulgamynda umumy elipbiý arkaly türk döwletleriň arasynda talyp we mugallym taýýarlaýyş programmalaryny hasam amatly ýagdaýa getirer.

Umumy okuw maksatnamalaryna degişli materiallary-da taýýarlap bolar. Mysal üçin, türk dünýäsiniň umumy taryhyny öwrenýän okuw kitaby ähli türk respublikalarynda ulanylyp, umumytaryh düşüňjesi kemala geler.

Ylym we tehnologiýa ulgamynda umumy elipbiý umumy maksatnamalaryň işlenip düzülmegine we täzelikleriň paýlaşylmagyna mümkinçilik berer.

Türk dünýäsiniň içindäki ylmy barlaglar umumy ýazuw sistemasy arkaly has giň gatlaklara elýeterli bolar we alymlaryň

arasyndaky hyzmatdaşlygy artdyrar.

Şeýle-de sanly ulgam tehnologiýalaryndaky üýtgeşmeler umumy elipbiýiň integrasion prosesini çaltlandyryp biler.

Sanly ulgam platformalarynda ulanyljak umumy elipbiý türk dünýäsiniň maglumat tehnologiýalary ulgamynda güýçlenmegini üpjün eder.

Mysal üçin, dil işleme tehnologiýalarynda umumy elipbiýiň ulanylyşy türk şiweleriniň sanly ulgam şertinde has aktiw wekilçilik edilmegine ýardam edip biler.

Bu ýagdaý türk diliniň halkara arenasynda has saýyrdyň bolmagyna-da ýardam eder.

• Latyn elipbiýine geçiş: Üstünlikler we kynçylyklar

Türk dünýäsinde latyn elipbiýine geçmegiň pikiri, döwrebaplaşmak we aragatnaşyk aňsatlygyny ýola goýmak maksady bilen XX asyryň başlaryndan bäri ara alnyp maslahatlaşylmaga başlanypdy.

Bu proses ilkinji gezek Azerbaýjanda ýigriminji ýyllarda Sowet Soýuzynyň girişen latynlaşdyrma syýasatlary bilen anyk ädim bolupdy. Sowet Soýizy dili we medeniýetleri standartlaşdyrmak maksady bilen Orta Aziýanyň türki halklaryny-da öz içine alýan giň sebitde latyn elipbiýini ulanyşa girizdi.

Azerbaýjan, Gazagystan, Özbegistan, Türkmenistan we beýleki türki halklar şol geçen döwürde arap elipbiýini taşlap latyn elipbiýine geçdi.

1926-njy ýylda Bakuda geçirilen birinji Türkologiýa gurultaýy türk dünýäsiniň umumy latyn elipbiýini döretmek işindäki ilkinji uly tagallalarynyň biri hökmünde ünsi çekýär. Şol gurultaýda türk şiweleriniň fonetiki gurluşyna kybap latyn elipbiýini döretmegiň pikiri ara alnyp maslahatlaşylypdyr we bu babatda birnäçe teklipler orta atylypdyr. Emma Sowet Soýuzynyň syýasy ugurlarynda bolan üýtgeşmeler bu synanyşyklaryň dowamlylygynyň önüni kesdi.

Kyrkynjy ýyllarda sowet häkimiýeti türki halklary rus medeniýetine we diline has garaşly ýagdaýa getirmek maksady bilen kirill elipbiýini girizdi.

Bu ýagdaý türk dünýäsiniň dil birligine şikes ýetiripdir we umumy elipbiý synanyşyklarynyň uzak wagtlap yza tesmegine sebäp bolupdyr.

Garaşsyzlyklaryny gazanan Orta Aziýanyň türki respublikalary togsanynjy ýyllaryň başynda täzeden latyn elipbiýine geçmegiň başyny başlady.

Azerbaýjan 1991-nji ýylda latyn elipbiýine geçip munuň başyny çekdi. Yzyndan 2000-nji ýylda Türkmenistan doly latyn elipbiýine geçdi. Özbegistan we Gazagysyan ýaly ýurtlatam olaryň yzyna goşuldy. Emma bu elipbiý çalyşmalat her ýurtda biri-birinden tapawutly latyn elipbiýine geçilendigi sebäpli doly standartlaşma ýola goýulmady.

Latyn elipbiýine geçmek möhüm ähmiýetli mümkinçilikleri döredýändigine garamazdan özi bilen bile düýpli praktiki we tehnik kynçylyklary-da öz ýany bilen alyp geldi.

Ilkinji we iň esasy kynçylyk täze elipbiýiň jemgyýetler tarapyndan kabul edilme prosesidir. Onlarça ýyllap ulanylyp gelinen kirill elipbiýine öwrenişlen halklaryň latyn elipbiýine geçmekleri kän wagta çekdi we bu ýagdaý aýratynam orta ýaşdan geçen nesilleriň arasynda nägilelik bilen garşylandy.

Bilim ulgamlarynda bolup geçen üýtgeşme başga bir kynçylyk bolup orta çykdy. Täze elipbiýiň öwredilmegi üçin okuw kitaplarynyň täzeden ýazylmagy, mugallymlaryň okadylmagy we täze materiallaryň taýýarlanmagy ýaly işler düýpli maddy gor we wagt talap etdi.

Bu ýagdaý aýratynam ykdysady kynçylyklary başdan geçirýän garaşsyz türk respublikalary üçin uly bökdençlik döretti.

Tehnik kynçylyklar bolsa döwrebap tehnologiýalaryň integrasiýasynda özüni görkezdi. Ýazuw we klawiatura düzgünleriniň latyn elipbiýine uýgunlaşdyrylmagy aragatnaşykda agsamalara sebäp boldy. Mysal üçin, türk şiwelerindäki ýörite aýratynlyklaryň sanly ulgam şertlerinde dogry-dürs görnüşde ulanylmagy üçin özboluşpy çözgütleri işläp düzmeli bolýar.

Umumy elipbiý prosesiniň üstünlikli dowam etdirilmegi türk dünýäsiniň dil, medeni, ylmy ýakynlyklaryny güýçlendirmek üçin professional we ylma esaslanýan çemeleşmäni talap edýär.

Bu boýunça halkara möçberinde işläp biljek Türk dünýäsi dil institutynyň döredilmegi uly ähmiýetli iş bolar.

Bu institut elipbiýiň ähli türk şiwelerine kybap görnüşde şekillendirilmegini üpjün etjek fonetiki analizleri etmeli we türk halklaryň zerurlyklaryna görä çözgütleri orta atmaly. Şeýle-de umumy elipbiýiň kabul ediljek we ýerine ýetiriljek döwründe duş gelip biläýjek meselelere garşy ýolgörkeziji roly boýnuna almaly.

Türki döwletleriň guramasy (TDG) ýaly halkara guramalaryň bu instituta goldaw bermegi prosesiň koordinasiýasyna we tizleşmegine oňyn täsirini ýetirer.

Umumy elipbiýiň kabul edilmegi ähli türki respublikalaryň we jemgyýetleriň işjeň hyzmatdaşlygyny talap edýär.

Bu prosesde Türkiýe, Azerbaýjan, Gazagystan, Özbegistan, Türkmenistan, Gyrgyzystan ýaly garaşsyz türki respublikalaryň arasynda syýasy we ylmy koordinasiýany ýola goýmaly.

Şol bir wagtyň özünde diasporadaky türk halklar we Orsyýet, Hytaý ýaly ýurtlarda ýaşaýan türk halklary-da bu prosese dahylly etmeli.

Hyzmatdaşlyk prosesi diňe tehniki mesepe däl, şol bir wagtyň özünde syýasy raýdaşlygy-da talap edýär. Şol sebäpden TDG ýaly guramalar elipbiý çalşygyny syýasy liderler hem-de jemgyýet nezdinde goldaw berjek strategiýany işläp düzmeli.

• Türk dünýäsiniň ykdysady we medeni birleşmeginde täze mümkinçilikler

Umumy elipbiý türk dünýäsiniň ykdysady we medeni integrasiýasynda täze mümkinçilikleri döredip biler.

Umumy ýazuw sistemasy türk döwletleriň arasyndaky söwda, turizm we maýa goýum gatnaşyklaryny aňsatlaşdyryp, ykdysady gatnaşyklaryň güýçlenmegine goşant goşup biler.

Aýratynam halkara söwda resminamalary, ylalaşyklar we gatnaşyklarda birülnüli elipbiýiň ulanylmagy býurokratiýanyň täsirini azaldyp, hyzmatdaşlygyň potensialyny güýçlendirip biler.

Medeni ugurda bolsa umumy elipbiý türk halklaryň umumy

maksatnamalary işläp düzmegine höweslendirip biler.

Bilelikde düşürilen kinofilmleriň festiwallaryny, aýdym-saz we bäsleşiklerini, edebiýat üýşmeleňlerini we sungat çärelerini geçirip, umumytürk dünýäsiniň medeni birligini hasam gözegelüwli ýagdaýa getirip bolar.

Bular ýaly işler türki halklaryň biri-birlerini hasam gowy tanamaklaryny we medeni baýlyklaryny paýlaşyp ýaşamaklaryny üpjün eder.

Jihad ISLAM ÝYLMAZ,

GÜVENSAM-yň baş koordinatory / @Cihad_islam

Ýekşenbe, 01.12.2024 ý. Publisistika